१. भावमुद्राः ।

हसनम् ।

कोपनम् ।

निन्दनम् ।

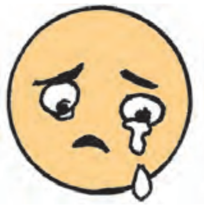

रोदनम् ।

ध्यानम्/चिन्तनम् ।

खेदनम् ।

स्वपनम् ।

क्रीडनम् ।

अनुगमनम् ।

अम्मो ।

लज्जा ।

मौनम् ।

हन्त ।

परिहासः ।

करतलवादनम् ।

धावनम् ।

नर्तनम् ।

योगक्रिया ।

तरणम् ।

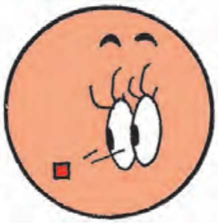

स्पष्टीकरणम् ।

ईक्षणम् ।

मान्यम् ।

अमान्यम् ।

निर्देशनम् ।

लेखनम् ।

चपेटिका ।

नमनम् ।

साधु ।

स्वस्ति ।

जितम् ।

२. सङ्ख्याः ।

पूर्वम् अस्माभिः सङ्ख्यावाचकाः, क्रमवाचकाः आवृत्तिवाचकाः च अभ्यस्ताः। अधुना सङ्ख्यावाचकानां पुनरभ्यासः करणीयः ।

१. एकम्	२१. एकविंशतिः	४१. एकचत्वारिंशत्	६१. एकषष्टिः	८१. एकाशीतिः
२. द्वे	२२. द्वाविंशतिः	४२. द्विचत्वारिंशत्	६२. द्विषष्टिः	८२. द्व्यशीतिः
३. त्रीणि	२३. त्रयोविंशतिः	४३. त्रिचत्वारिंशत्	६३. त्रिषष्टिः	८३. त्र्यशीतिः
४. चत्वारि	२४. चतुर्विंशतिः	४४. चतुश्चत्वारिंशत्	६४. चतुःषष्टिः	८४. चतुरशीतिः
५. पञ्च	२५. पञ्चविंशतिः	४५. पञ्चचत्वारिंशत्	६५. पञ्चषष्टिः	८५. पञ्चाशीतिः
६. षट्	२६. षड्विंशतिः	४६. षट्चत्वारिंशत्	६६. षट्षष्टिः	८६. षडशीतिः
७. सप्त	२७. सप्तविंशतिः	४७. सप्तचत्वारिंशत्	६७. सप्तषष्टिः	८७. सप्ताशीतिः
८. अष्ट	२८. अष्टाविंशतिः	४८. अष्टचत्वारिंशत्	६८. अष्टषष्टिः	८८. अष्टाशीतिः
९. नव	२९. नवविंशतिः (एकोनत्रिंशत्)	४९. नवचत्वारिंशत् (एकोनपञ्चाशत्)	६९. नवषष्टिः (एकोनसप्ततिः)	८९. नवाशीतिः (एकोननवतिः)
१०. दश	३०. त्रिंशत्	५०. पञ्चाशत्	७०. सप्ततिः	९०. नवतिः
११. एकादश	३१. एकत्रिंशत्	५१. एकपञ्चाशत्	७१. एकसप्ततिः	९१. एकनवतिः
१२. द्वादश	३२. द्वात्रिंशत्	५२. द्विपञ्चाशत्	७२. द्विसप्ततिः	९२. द्विनवतिः
१३. त्रयोदश	३३. त्रयस्त्रिंशत्	५३. त्रिपञ्चाशत्	७३. त्रिसप्ततिः	९३. त्रिनवतिः
१४. चतुर्दश	३४. चतुस्त्रिंशत्	५४. चतुष्पञ्चाशत्	७४. चतुस्सप्ततिः	९४. चतुर्नवतिः
१५. पञ्चदश	३५. पञ्चत्रिंशत्	५५. पञ्चपञ्चाशत्	७५. पञ्चसप्ततिः	९५. पञ्चनवतिः
१६. षोडश	३६. षट्त्रिंशत्	५६. षट्पञ्चाशत्	७६. षट्सप्ततिः	९६. षण्णवतिः
१७. सप्तदश	३७. सप्तत्रिंशत्	५७. सप्तपञ्चाशत्	७७. सप्तसप्ततिः	९७. सप्तनवतिः
१८. अष्टादश	३८. अष्टात्रिंशत्	५८. अष्टपञ्चाशत्	७८. अष्टसप्ततिः	९८. अष्टनवतिः
१९. नवदश (एकोनविंशतिः)	३९. नवत्रिंशत् (एकोनचत्वारिंशत्)	५९. नवपञ्चाशत् (एकोनषष्टिः)	७९. नवसप्ततिः (एकोनाशीतिः)	९९. नवनवतिः (एकोनशतम्)
२०. विंशतिः	४०. चत्वारिंशत्	६०. षष्टिः	८०. अशीतिः	१००. शतम्

१. अङ्कैः / अक्षरैः योग्यां सङ्ख्यां लिखत ।

अङ्कैः	अक्षरैः
....	अष्टपञ्चाशत्
१८	....
४५	....
....	द्वात्रिंशत्
६३	....

अङ्कैः	अक्षरैः
....	षट्सप्ततिः
९९	....
....	त्रयोदश
....	पञ्चाशत्
८८	....

२. अक्षरैः सङ्ख्यां लिखत ।

सङ्ख्या	अक्षरैः	सङ्ख्या	अक्षरैः	सङ्ख्या	अक्षरैः
११		३०		२२	
२१		५०		४२	
३१		६०		३२	
४३		७०		८०	
३३		८०		९६	
७३		९०		८६	
९३		१००		५६	
१९		०४		४४	
२९		०२		२४	
३९		०३		६४	

***

३. समयः ।

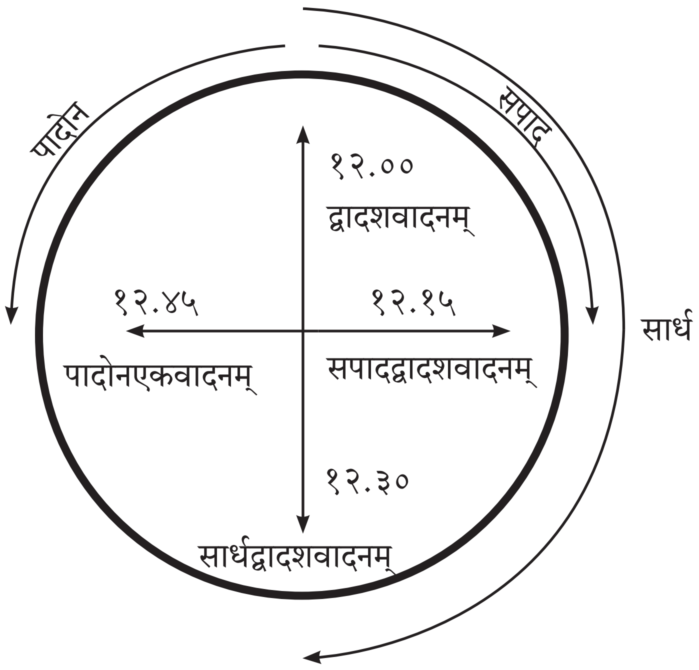

१. अङ्कैः / अक्षरैः समयं लिखित्वा तालिकां पूरयत ।

अङ्कैः	अक्षरैः
७.३०	....
....	द्वादशवादनम्
५.१५	....
....	दश-अधिक-द्विवादनम्
१०.५०	....
....	पादोनद्विवादनम्
२.५५	....
....	पञ्च-अधिक-एकादशवादनम्

कः समयः ?

२. मेलनं कुरुत ।

क) 'अ' गणः — 'आ' गणः

'अ' गणः	'आ' गणः
४.१५	सपादद्विवादनम्
६.३०	पादोनद्विवादनम्
१.४५	पादोनएकवादनम्
२.१५	सपादचतुर्वादनम्
१२.४५	सार्धषड्वादनम्

ख) 'अ' गणः — 'आ' गणः

'अ' गणः	'आ' गणः
विंशति-अधिक- षड्वादनम्	८.३५
पञ्चत्रिंशत्-अधिक- अष्टवादनम्	९.०५
पञ्च-अधिक- नववादनम्	९.५५
पञ्चोन-दशवादनम्	६.२०

४. व्यावहारिकशब्दस्तबकः ।

सूचना – तालिकायां कानिचन चित्राणि सन्ति । शिक्षकस्य साहाय्येन छात्रैः तेषां मेलनम् उचितैः शब्दैः करणीयम् ।

प्रथमः स्तबकः – आहारः ।

ओदनम्
रोटिका
पर्पटः
अवलेहः
व्यञ्जनम्
नवनीतम्
वटकः
जलपूरिका

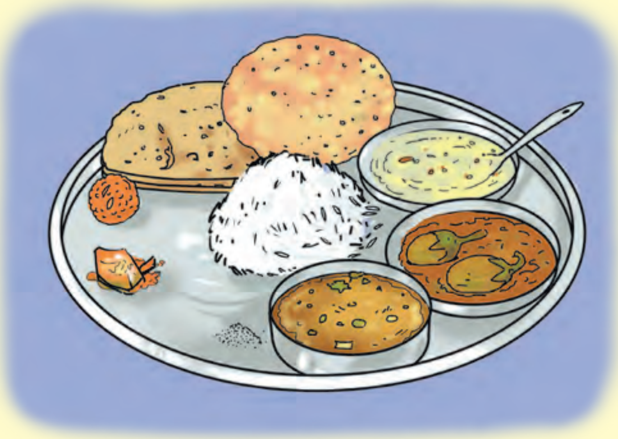

पानकगोलकम्
सारः
पायसम्
ताम्बूलम्
फलपानीयम्/पानकम्
अपूपः
लड्डुकः
शाकव्यञ्जनम्

द्वितीयः स्तबकः – भाण्डागारः ।

चालनी
कटाहः
पक्त्रम्
स्थाली
दर्वी
सन्दंशः
वेल्लनी
छुरिका

चषकः
घटः
शूर्पः
पीठम्
समभ्राष्ट्रम्
मथनी
भरणी

तृतीयः स्तबकः– वस्त्रालयः ।

अर्धोरुकम्
चोलकः
युतकम्
शाटिका
वेष्टिः
अञ्चलः
उत्तरीयम्
करवस्त्रम्

स्वेदकः
पादकोषः
उष्णीषम्
धौतवस्त्रम्
प्रोञ्छः
निचोलः
राङ्कवम्

चतुर्थः स्तबकः– कोषागारः ।

धनम्
धनादेशः
आहर्ता
गणकः
स्वदपत्रम्
स्वदयन्त्रम्
न्यासगुप्तिः

मुद्रा
कर्गजधनम्
नाणकम्
परकीयचलनम्
व्यवस्थापकः
लिपिकः
धनाधिकारी

पञ्चमः स्तबकः– आभूषणालयः ।

अङ्गुलीयकम्
नासाभरणम्
मुक्ताहारः
हेममाला
केयूरम्
कङ्कणम्

नूपुरम्
कुण्डलम्
मेखला
सीमन्ताभरणम्
चूडामणिः
मुक्ताजालकम्

षष्ठः स्तबकः– पर्यटनम् ।

यात्रा
यात्रास्यूतः
यात्रापत्रम्
पथिकगृहम्
यात्रिकः/
पर्यटकः
यात्रासूत्रधारः

उपाहारगृहम्
पारपत्रम्
प्रवेशपत्रम्
यात्रा–आस्थापनम्
यात्रामार्गदर्शकः
रेलयानम्
विमानपत्तनम्

सप्तमः स्तबकः– रुग्णालयः ।

चिकित्सालयः
चिकित्सकः
स्पन्दमापिनी
रुग्णवाहिनी
उपचारपट्टिका
तापमापिनी

सूच्यौषधम्
परिचारिका
गुटिका
सम्पुटिका
रुग्णः
औषधम्

भाषाभ्यासः

मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा उचितस्तम्भे लिखत ।

आभूषणालयः	वस्त्रालयः	रुग्णालयः	कोषागारः
....	....	....	....
....	....	....	....

(उष्णीषम् , केयूरम् , गणकः, मुक्ताहारः, शाटिका, तापमापिनी, नाणकम् , परिचारिका)

उपक्रमः – निम्नलिखितानां संस्कृतशब्दानां व्यावहारिकान् अर्थान् अवगच्छत ।

१. **आहारः** – चित्रौदनम्, पयोहिमम्, चिवटिकः, मिष्टपाकः
२. **भाण्डागारः** – रन्ध्रदर्वी, उद्ध्मानम्, करण्डः
३. **वस्त्रालयः** – कटिबन्धः, कर्णरक्षकः, गलपट्टः, हस्तकोषः
४. **कोषागारः** – धनाकर्षः, निवेशः, आवर्तिन्यासः, ऋणम्
५. **आभूषणालयः** – एकावली, अङ्गदम्, वलयम्, शिखाभरणम्
६. **पर्यटनम्** – पर्यावरणयात्रा, सांस्कृतिकयात्रा, साहसयात्रा, निसर्गभ्रमणम्
७. **रुग्णालयः** – चिकित्सा, शल्यकर्म, क्षकिरणचिकित्सा, सूतिकागृहम्

५. भाषासेतुः । (पुनरवलोकनम्)

भूमिका – अष्टमकक्षातः दशमकक्षापर्यन्तं यानि भाषासूत्राणि अद्यावधि पठितानि तानि पुनरेकवारम् अवलोकनीयानि । अभ्यासक्रमः राज्यमण्डलस्य केन्द्रीयमण्डलस्य वा भवेत्; अद्यपर्यन्तं छात्रैः ये संस्कृतभाषाबिन्दवः सामान्यतया पठिताः तेषां पुनःस्मारणम् आवश्यकम् । तथा च दशमकक्षापर्यन्तं यैः छात्रैः संस्कृतं कदापि न पठितं, किन्तु महाविद्यालये संस्कृतं पठितुकामाः, तेषां कृते अपि एषः विभागः संस्कृते सुखप्रवेशाय उपयुक्तः भवेत् । शिक्षकाणां साहाय्येन छात्रैः भाषासेतुः लङ्घनीयः ।

संस्कृतवर्णमाला ।

स्वराः

ह्रस्वाः	दीर्घाः
अ	आ
इ	ई
उ	ऊ
ऋ	ॠ
लृ	
	ए
	ऐ
	ओ
	औ

व्यञ्जनानि

कठोराणि		मृदूनि			
क्	ख्	ग्	घ्	ङ्	कण्ठ्यानि
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्	तालव्यानि
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्	मूर्धन्यानि
त्	थ्	द्	ध्	न्	दन्त्यानि
प्	फ्	ब्	भ्	म्	ओष्ठ्यानि
य्	र्	ल्	व्		अन्तस्थानि
श्	ष्	स्	ह्		ऊष्माणि

अनुस्वारः – (ं) (स्वराधिष्ठितः)

विसर्गः – (ः) (स्वराधिष्ठितः)

अध्येतव्यानि

क् + ष् + अ = क्ष (क्षेत्रम्)

ज् + ञ् + अ = ज्ञ (ज्ञानम्)

त् + र् + अ = त्र (पत्रम्)

द् + ध् + अ = द्ध (वृद्धः)

द् + भ् + अ = द्भ (उद्भवः)

द् + म् + अ = द्म (पद्म)

द् + य् + अ = द्य (अद्य)

द् + व् + अ = द्व (द्वयम्)

ब् + द् + अ = ब्द (शब्दः)

र् + क् + अ = र्क (अर्कः)

श् + न् +अ = श्न (प्रश्नः)

श् + र् + अ = श्र (श्रवणम्)

श् + व् + अ = श्व (अश्वः)

ह् + न् + अ = ह्न (चिह्नम्)

ह् + म् + अ = ह्म (ब्रह्मा)

ह् + ल् + अ = ह्ल (प्रह्लादः)

उपक्रमः – अधोनिर्दिष्टान् शब्दान् चलभाषफलके देवनागरीलिप्यां टङ्कयत ।

१. सौमित्रः　२. प्रज्ञा　३. हृदयम्　४. ह्रीयते　५. भूषणम्　६. चञ्चलः
७. क्षमा　८. ब्रह्म　९. आह्लादः　१०. विद्या　११. वृद्धः　१२. अङ्गम्
१३. अम्बरम्　१४. कण्टकम्　१५. कैवल्यम्

कर्तृपदार्थम् उपयुज्यमानानि सर्वनामानि

वचनम् / पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः / सा / तद्	तौ / ते / ते	ते / ताः / तानि
मध्यमपुरुषः	त्वम्	युवाम्	यूयम्
उत्तमपुरुषः	अहम्	आवाम्	वयम्

कर्तृपद–क्रियापदसम्बन्धः । लट् लकारः (वर्तमानकालः)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	**पुरुषः**	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
ति सः / सा / तद्	तः तौ / ते / ते	अन्ति ते / ताः / तानि	**प्रथमः**	ते सः / सा / तद्	इते तौ / ते / ते	अन्ते ते / ताः / तानि
सि त्वम्	थः युवाम्	थ यूयम्	**मध्यमः**	से त्वम्	इथे युवाम्	ध्वे यूयम्
मि अहम्	वः आवाम्	मः वयम्	**उत्तमः**	इ अहम्	वहे आवाम्	महे वयम्

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	**पुरुषः**	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
सः गच्छति ।	तौ गच्छतः ।	ते गच्छन्ति ।	**प्रथमः**	सः रमते ।	तौ रमेते ।	ते रमन्ते ।
त्वं गच्छसि ।	युवां गच्छथः।	यूयं गच्छथ ।	**मध्यमः**	त्वं रमसे ।	युवां रमेथे।	यूयं रमध्वे ।
अहं गच्छामि।	आवां गच्छावः।	वयं गच्छामः।	**उत्तमः**	अहं रमे ।	आवां रमावहे ।	वयं रमामहे।

स्वाध्यायः – निर्दिष्टान् धातून् प्रयुज्य तालिकां पूरयत । – १. पठ्, २. रुच्–(रोच्)

वचनम् / पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः --- ।	तौ ---।	ते ---।
मध्यमपुरुषः	त्वं --- ।	युवां --- ।	यूयं ---।
उत्तमपुरुषः	अहं --- ।	आवां --- ।	वयं ---।

धात्वभ्यासः।

क्रियापदस्य सूत्रम् –

* धातुः + गणविकरणम् + लकारवाचकप्रत्ययः
  यथा – याच् (धातुः) + अ (गणविकरणम्) + ते (लट् लकारवाचकः प्रत्ययः) = याचते।
* सोपसर्गः धातुः – (धातोः प्राग् उपसर्गः प्रयुज्यते।)
  यथा– वि + ईक्ष् + अ + ते = वीक्षते ।
* लङ्लकारे अडागमः – (धातोः प्राग् 'अ' प्रयुज्यते।)
  यथा– अ + याच् + अ + त (लङ्लकारवाचकः प्रत्ययः) = अयाचत ।
  वि + अ + रम् + अ + त (लङ्लकारवाचकः प्रत्ययः) = व्यरमत ।

धातूनां समूहः	**गणः**	**विकरणम्**	**उदाहरणम् (अङ्गम्)**	**क्रियापदरूपम्**
प्रथमः	१	अ	जीव् + अ = जीव	जीवति
	४	य	नृत् + य = नृत्य	नृत्यति
	६	अ	लिख् + अ = लिख	लिखति
	१०	अय	कथ् + अय = कथय	कथयति
द्वितीयः	२	–	या + = या	याति
	३	धातोः द्वित्वम्	दा + दा = ददा	ददाति
	५	नु	शक् + नु = शक्नु	शक्नोति
	७	न(धातोः वर्णमध्ये विकरणम्)	भुज् = भुनज्	भुनक्ति
	८	उ	कृ + उ = कर्	करोति
	९	ना	ग्रह् + ना = गृह्णा	गृह्णाति

अधोनिर्दिष्टं संवादं पठित्वा स्वाध्यायं कुरुत ।

(महाविद्यालये कानिचन मित्राणि वार्तालापं कुर्वन्ति।)

चिन्मयः : भोः मित्राणि, अस्माकं महाविद्यालयस्य 'ऊर्जा' नाम महोत्सवः **भवति**। एतं महोत्सवम् अनुभवितुं विविधमहाविद्यालयेभ्यः नैके छात्राः **आगच्छन्ति**। तर्हि महोत्सवस्य सङ्कल्पनां प्रथमं **चिन्तयेम** ।

पृथा : का **आसीत्** गतवर्षीया सङ्कल्पना? वयं नूतनाः छात्राः स्मः। अतः न जानीमः अस्मिन् विषये किमपि।

श्रुतिः : 'चित्रपटसृष्टिः' इति **आसीत्** गतवर्षीया सङ्कल्पना ।

वत्सलः : तस्मात् पूर्वं छात्राः 'बाल्यम् ' एतया सङ्कल्पनया महोत्सवम् **अकुर्वन्** ।

श्रुतिः : मम पिता **अवदत्** , अस्य ऊर्जा-महोत्सवस्य यदा प्रथमं वर्षम् आसीत् तदा 'संस्कृतिः' इति सङ्कल्पनाम् अनुसृत्य तदानीन्तनी समितिः महोत्सवं यशःपथं **निनाय** । तदानीं मम पितामहः छात्रप्रतिनिधिरूपेण कार्यं **चकार** ।

चिन्मयः : बहु सम्यक्। तर्हि अस्मिन् वर्षे कः **भवेत्** छात्रप्रतिनिधिः? समितिसदस्यान् अपि **चिनुमः** ।

पृथा : अपि अहं सङ्कल्पनां **वदानि** ? अं.....'साहित्यम् '।

श्रुतिः : किं भोः! बहु अध्ययनपरः विषयः। वत्सल, त्वं किमर्थं तूष्णीम् **उपविशसि**? **वद** किमपि। तव सङ्कल्पनां **कथय** । रे, सर्वे शान्तं **तिष्ठन्तु** । वत्सलस्य विचारान् **शृण्वन्तु** ।

वत्सलः : **अस्ति** एका सङ्कल्पना। किन्तु यूयं मां मूढं **मंस्यध्वे** ।

चिन्मयः : हे वयस्य, इदानीं **वदसि** वा **ताडयेयम्** ?

वत्सलः : मा...मा **ताडय** ! **वदामि** । ....खाद्यम् ?

पृथा : एषः तु नित्यं खाद्यविषये एव **चिन्तयति** ।

वत्सलः : **पश्यथ** , अहं पूर्वमेव **अभाषे** खलु यूयं **हसिष्यथ** इति। इतः परं न **वदिष्यामि** ।

अ) उदाहरणम् अनुसृत्य वर्णयुतानि क्रियापदानि उचिते स्तम्भे लिखत ।

लट्	लङ्	विधिलिङ्	लिट्	लृट्	लोट्
कुर्वन्ति	आसीत्	चिन्तयेम	निनाय	हसिष्यथ	वद

आ) निर्दिष्टलकारे वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१. राघवः पुस्तकं ---------। (पठ्- लट्)

२. चोरः --------- सुवर्णहारम् । (अप+ हृ - लङ्)

३. मयूराः वर्षाकाले ---------। (नृत्-लट्)

४. सैनिकाः रणाङ्गणे ----------। (युध् - लिट्)

५. कृषकः क्षेत्रं ---------। (कृष्-विधिलिङ्)

कथां लङ्‌लकारे परिवर्तयत।

कश्चन बालकः अस्ति । सः अलसः अस्ति। सः काकं पश्यति। तं क्रीडार्थम् आह्वयति। काकः वदति, ‘मम समीपे समयः नास्ति’ इति। अनन्तरं सः एकं शुकं पश्यति। बालकः शुकं क्रीडार्थम् आह्वयति । शुकः अपि ‘मम समीपे समयः नास्ति’ इति वदति। ततः सः एकां पिपीलिकाम् ईक्षते ताम् आह्वयति च। पिपीलिका अपि तथैव ब्रूते। बालकः सर्वं शृणोति। सः लज्जितः भवति। ’सर्वे स्व- स्व- कार्ये निरताः’ इति जानाति। आलस्यं त्यजति।

विभक्तीनाम् उपयोजनम् ।

एषः कः ?	एषः तनयः ।
तनयः किं खादति ?	मोदकं खादति ।
तनयः मोदकं केन खादति ?	मुखेन खादति ।
तनयः मोदकं मुखेन किमर्थं खादति ?	क्षुधाशमनाय खादति ।
तनयः मोदकं मुखेन क्षुधाशमनाय कस्मात् खादति ?	शरावात् खादति ।
तनयः मोदकं मुखेन क्षुधाशमनाय कस्य शरावात् खादति ?	स्वस्य शरावात् खादति ।
तनयः मोदकं मुखेन क्षुधाशमनाय स्वस्य शरावात् कुत्र खादति ?	पाकगृहे खादति ।

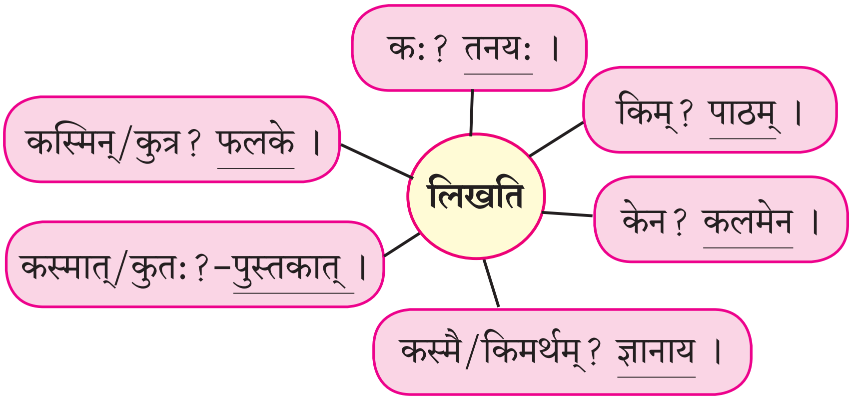

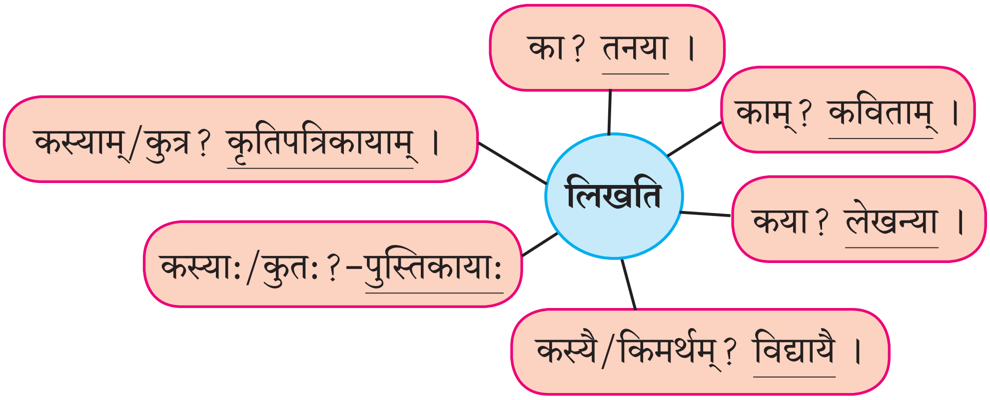

स्वाध्यायः – उदाहरणानि दृष्ट्वा तालिकायाः उपयोगं कृत्वा नूतनवाक्यानि रचयत ।

यथा– १) अमोलः चलति । २) मयूरी मधुरस्वरेण गायति । ३) पुष्पं वृक्षात् पतति ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी	पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी	क्रियापदम्
कर्ता	कर्म	करणम्	सम्प्रदानम्	अपादानम्	–	अधिकरणम्	
राजा	लड्डुकं	वेल्लन्या	कवये	यानात्	स्वस्य	गृहे	खादति ।
सिंहः	पोलिकां	चषकेण	सेवकाय	कलहात्	परस्य	स्थानके	पिबति ।
शिशुः	दुग्धं	वर्णलेखन्या	मनोरञ्जनाय	वृक्षात्	मित्रस्य	उत्सवे	चिनोति ।
माता	चित्रं	मुखेन		वित्तकोषात्	सूर्यस्य	महाविद्यालये	वेल्लति ।
तन्मयः	धनं	मधुरस्वरेण		रथात्	छात्रस्य	उद्याने	विरमति ।
चित्रकारः	पुस्तकं	हस्तेन		तडागात्	नाटकस्य	मार्गे	पश्यति ।
यात्रिकः	पारितोषिकं	शकटेन			शशकस्य	ग्रन्थालये	लिखति ।
छात्रा	शाकं					अरण्ये	करोति ।
लेखकः	कुसुमानि					मन्दिरे	पूजयति ।
अर्चकः	जलं						यच्छति।
अमोलः	गीतं						शृणोति ।
मयूरी							गायति ।
शिक्षकः							पठति ।
							आलिखति।
							अवतरति ।
							नृत्यति ।
							पचति ।
							आनयति ।

विशेषण – विशेष्यसम्बन्धः ।

अत्र कथायां कानिचन विशेषण–विशेष्ययुग्मानि अधोरेखितानि सन्ति । एतादृशानि अन्यानि युग्मानि संशोध्य अधोरेखनं कुरुत ।

नदीषु पवित्रा गङ्गा । तस्याः निर्मले तीरे कोऽपि साधुः अस्ति । परोपकारी साधुः लोककल्याणमग्नः सर्वदा । एकस्मिन् दिने सः स्नानाय नदीं गच्छति। नदीप्रवाहे एकः भयङ्करः वृश्चिकः अस्ति । तस्य पुच्छं विषपूर्णम् । सः साधुः तं वृश्चिकं पश्यति । तं मृदुना हस्तेन गृह्णाति । तीरे स्थापयितुं च प्रयतते । किन्तु सः साधोः अनावृतं हस्तं दशति । साधुः तं त्यजति । वृश्चिकः साधोः हस्तात् विमले जले पतति । पुनः साधुः दंशकरं वृश्चिकं गृहीत्वा तीरे स्थापयितुं प्रयतते । पुनः वृश्चिकः तं दशति । एवं नैकवारं साधुः वृश्चिकं गृह्णाति । वृश्चिकः अपि दशति ।

नदीतीरे कश्चन पुरुषः अस्ति । सः वदति, ‘‘साधुमहाराज । अयं वृश्चिकः विषयुक्तः। सः पुनः पुनः दशति। भवान् किमर्थम् एतादृशं वृश्चिकं गृह्णाति?’’

साधुः वदति, ''वृश्चिकः तु क्षुद्रः जन्तुः। दंशः एव तस्य स्वाभाविकी वृत्तिः। सः स्वस्य स्वभावं न त्यजति। अहं तु मनुष्यः । अहं परोपकारी मम स्वभावं कथं त्यजामि? यः अपकारिणम् अपि उपकारं करोति सः एव साधुः भवति।

धातुसाधितानि अव्ययानि ।

पूर्वकालवाचकं (क्त्वा/ल्यप्) तथा हेत्वर्थकं (तुमुन्)

क्त्वा-प्रत्ययान्ताः	ल्यप्-प्रत्ययान्ताः	तुमुन्-प्रत्ययान्ताः
स्पष्टीकरणम्		
समानः कर्ता । एकाधिकाः क्रियाः । अन्तिमां क्रियां वर्जयित्वा उपसर्गरहिताः पूर्वक्रिया-सूचकाः धातवः क्त्वा-प्रत्ययान्ताः। ताः कालस्य पूर्वतां सूचयन्ति।	समानः कर्ता । एकाधिकाः क्रियाः । अन्तिमां क्रियां वर्जयित्वा उपसर्गसहिताः पूर्वक्रिया-सूचकाः धातवः ल्यप्-प्रत्ययान्ताः। ताः कालस्य पूर्वतां सूचयन्ति।	समानः कर्ता । एकाधिकाः क्रियाः । हेतुक्रियासूचकाः धातवः तुमुन्-प्रत्ययान्ताः ।
उदाहरणम्		
मन्दारः प्रातः जागरितः **भूत्वा** मुखमार्जनं **कृत्वा** देवं **नत्वा** अध्ययनं करोति।	मन्दारः प्रातः **उत्थाय** मुखमार्जनं कृत्वा देवं **प्रणम्य** अध्ययनं करोति।	मन्दारः अध्ययनं **कर्तुं** प्रातः उत्तिष्ठति।

स्वाध्यायः

अ) कथां पठित्वा क्त्वा/ल्यप्/तुमुन्- प्रत्ययान्तानि अव्ययानि चित्वा लिखत।

(श्रीधरः, अमेरिका, सम्भाषणसन्देशः डिसेम्बर् २०१५)

कश्चन बालकः स्वस्य प्रकोष्ठे शयने सुप्तः। तदा कश्चन चोरः वातायनम् उद्घाट्य प्रकोष्ठस्य अन्तः आगच्छत्। बालकः आगतं चोरं दृष्ट्वा अपृच्छत्, ''भोः, भवान् कः? किं कर्तुं रात्रौ मम प्रकोष्ठं प्रविष्टः?'' इति । तदा चोरः अवदत्, ''अहं निर्दयः चोरः। एतस्मिन् गृहे यानि वस्तूनि सन्ति तानि सर्वाणि चोरयितुम् अहम् आगतः'' इति।

बालकः अपृच्छत्, ''अपि चौर्यं न करणीयम् इति भवतः माता भवन्तं न बोधितवती?'' इति ।

तत् श्रुत्वा क्रुद्धः चोरः प्रत्यवदत्, ''अलं जल्पनेन । अपरिचितेन सह सम्भाषणं मा कुरु इति तव माता न उक्तवती? तूष्णीं शयनं कुरु । अहं सर्वाणि वस्तूनि शीघ्रमेव गृहीत्वा पलायनं करिष्यामि'' इति ।

''एवं कर्तुम् अहम् अवसरं न ददामि । भवान् चौर्यं कर्तुम् इच्छति चेत् आदौ मां रज्ज्वा बध्नीयात्'' इति धैर्येण अवदत् बालकः। तदा चोरः हसित्वा अवदत्, ''अरे मूर्ख! रज्ज्वा बन्धनं लीला-कार्यं मम। अहं क्षणाभ्यन्तरे एव त्वां बध्नामि'' इति उक्त्वा रज्जुम् उपयुज्य बालकम् अबध्नात् । परन्तु बालकः क्षणाभ्यन्तरे एव बन्धनात् आत्मानम् अमोचयत् । एतत् दृष्ट्वा चकितः चोरः पुनरेकवारं बालकम् अबध्नात् । बालकः पुनरपि विना श्रमेण बन्धनात् आत्मानम् अमोचयत् ।

ततः बालकः परिहासस्वरेण अवदत्,- ''अयि भोः! कीदृशः चोरः भवान्? असहायकं माम् अपि दृढं बन्द्धुं

यत् न शक्नोषि! अहं दर्शयामि यत् कथं बन्धनं करणीयम्'' इति ।
चोरेण एतत् अङ्गीकृतम् । ततः बालकः चोरस्य पादौ हस्तौ ग्रीवां च बद्ध्वा अवदत्,- ''इदानीं भवान् बन्धनात् विमोक्तुं न अर्हति'' इति । चोरः बहुधा प्रयासम् अकरोत् परन्तु ग्रन्थीनां शिथिलीकरणे सः असमर्थः अभवत् । ततः सः अवदत्, ''इदानीं मया अवगतं यत् कथं रज्वा बन्धनं करणीयम् इति। शीघ्रमेव मां मुञ्च'' इति ।

आ) यथानिर्दिष्टं कोष्ठगतानां धातूनां तुमुन्/क्त्वा/ल्यप्-प्रत्ययान्तानि अव्ययानि उपयोजयत।

१. मूषकः लड्डुकं .... पाकगृहम् आगतः । (चुर्- तुमुन्)
२. विनोदकणिकां .... सर्वे जनाः व्यहसन् । (श्रु- क्त्वा)
३. सुमधुरं स्वरम् .... सर्वे प्रेक्षकाः मन्त्रमुग्धाः जाताः । (आ + कर्ण् - ल्यप्)

इ) क्त्वा/ल्यप्-प्रत्ययान्तानि निष्कास्य वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१. नृत्याङ्गना गुरुं प्रणम्य नृत्यारम्भं करोति ।
२. लगुडं वीक्ष्य मार्जारः पलायते ।
३. सा माता श्रमं कृत्वा पुत्रम् अपालयत् ।
४. चित्रकारः चित्रम् आलिख्य प्रसन्नः अभवत् ।
५. मर्कटस्य लीलाः पुनः पुनः स्मृत्वा शिशुः हसति ।

उ) क्त्वा/ल्यप् प्रत्ययान्तानि प्रयुज्य वाक्यानि पुनर्लिखत।

१. अलसाः जनाः खादन्ति । आसने उपविशन्ति ।
२. शिष्यः भूमौ उपविशति। ततः स्वाध्यायं करोति ।
३. सज्जनाः प्रथमं स्वयं कुर्वन्ति । ततः उपदिशन्ति ।
४. छात्रः पाठं पठति । स्वाध्यायं करोति ।

वाच्यपरिवर्तनम् ।

	कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
कर्तृवाच्यम्	**प्रथमा**	**द्वितीया**	कर्तृपदम् अनुसृत्य (धातुः + स्वस्य गणविकरणम् + स्वपदप्रत्ययः अथवा धातु: +क्तवतुप्रत्यय: ।)
कर्मवाच्यम्	**तृतीया**	**प्रथमा**	कर्मपदम् अनुसृत्य (धातुः + य + आत्मनेपदस्य प्रत्ययः अथवा धातु: + क्तप्रत्यय:/कृत्यप्रत्यय: ।)
भाववाच्यम्	**तृतीया**	--	(अकर्मकधातुः + य + आत्मनेपदस्य प्रथमपुरुष-एकवचनस्य प्रत्यय:)

स्वाध्यायः

तालिकायाः साहाय्येन वाच्यपरिवर्तनं कुरुत । (प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत।)

१. बालकः कन्दुकेन खेलति ।
२. भल्लूकाः उच्चैः क्रन्दन्ति ।
३. एषः प्रसङ्गः मया पुनः पुनः स्मर्यते।
४. चित्रपटगृहे जनैः प्रविश्यते ।
५. राजा मौक्तिकमालां कवये दत्तवान् ।
६. ललनया मुक्तामाला धार्यते ।
७. सैनिकः युध्यते ।
८. छात्रा: ग्रन्थम् अपठन् ।
९. छात्रै: गुरो: आज्ञा परिपालनीया ।
१०. बालिका लेखनीं क्रीणाति ।

समासाः ।

स्वाध्यायः

रेखाङ्किकतानि पदानि आधृत्य समासानां तालिकां पूरयत ।

अस्ति एकस्मिन् नगरे **धनसम्पन्नः** एकः पुरुषः। स केनापि **अज्ञातेन** रोगेण पीडितः आसीत् । **नैके** वैद्याः **औषधोपचारान्** कृतवन्तः, किन्तु सः धनिकः न **रोगमुक्तः** । **प्रतिदिनं** तस्य रोगः वर्धमानः एव । **मरणभयात्** सः अतीव **चिन्तातुरः** । अतः सः अचिन्तयत्, ''**जननमरणे** कस्यापि वशे न स्तः। किन्तु रोगात् मुक्तिः तु प्राप्तव्या एव । **रोगमोचनार्थं** कं **शरणं गच्छामि**?'' किञ्चित् चिन्तयित्वा सः **धनिकपुरुषः** साधुम् एकम् अभ्यगच्छत् । सः साधुम् अपृच्छत्, ''कदा वीतरोगः भवामि अहम्?'' इति । साधुः **निमीलितनयनः** एव किञ्चित् विस्मित्य उक्तवान्, ''भोः, यदा **सन्तुष्टजनस्य** युतकम् आनयसि, स्वयं च परिधारयसि तदा एव त्वं सुखी भविष्यसि'' इति ।

'साधुः **उपायज्ञः** अस्ति' इति चिन्तयित्वा सः तादृशं युतकम् अन्वेष्टुं प्रस्थितः। सप्ताहं यावत् स इतस्ततः अभ्रमत् । किन्तु यं यं पृच्छति स्म, ''अपि सन्तुष्टः भवान्?'' इति, प्रत्येकं जनः तं वदति स्म, ''न हि न हि रे! अहं **न सन्तुष्टः**'' इति । निराशः भूत्वा सः पुनः साधुं प्रति आगन्तुं प्रस्थितः । मार्गे सः नृत्यन्तं, गायन्तम्, **आत्मनि मग्नम्** एकं मनुष्यम् अपश्यत् । सः तम् अपृच्छत्, ''अपि सन्तुष्टः भवान्?'' इति । सः अवदत्, ''अथ किम् ? अतीव सन्तुष्टः अहम् । **यथाशक्ति** श्रमं करोमि, **यथाश्रमं** धनं प्राप्नोमि, कदाचित् ओदनम् अश्नामि, कदाचित् **कन्दमूलफलानि** अपि खादामि। **आकण्ठं** जलपानं करोमि। रात्रौ **कृतकृत्यः** भवामि, सुखेन निद्रामि च ।'' एतत् श्रुत्वा धनिकः **सानन्दं** तम् अवदत्, यदि एवं, तर्हि देहि मह्यं तव युतकम् इति । सः पुरुषः अवदत्, ''मम समीपे युतकम् एव नास्ति'', इति । **खिन्नवदनः** धनिकः **सखेदं** साधुं प्रति आगतवान्।

साधुः **ध्यानमग्नः** आसीत्। धनिकः तं पृष्टवान्, ''साधुवर! अहं सर्वत्र अगच्छम् । किन्तु **न लब्धं** सन्तुष्टजनस्य युतकम् । येषां समीपे युतकानि आसन् ते **न सन्तुष्टाः**, यः च सन्तुष्टः, तस्य समीपे युतकम् एव नासीत्। अधुना किं कर्तव्यम् ?'' इति। साधुः **सस्मितम्** अवदत्, ''भद्र, चिन्तयतु एकवारं, एतावन्ति दिनानि यावत् त्वं **स्वस्य रोगस्य** विषये किमपि चिन्तितवान् वा? अपि स्मरणं जातं स्वस्य रोगस्य? त्वं गृहे एव तिष्ठसि प्रत्यहम् । अतः तव रोगः न शारीरिकः । **चिन्ता एव रोगः** तव । अतः चिन्ता न करणीया ।'' इति उक्त्वा साधुः **तत्स्थानात्** निर्गतः।

कृतिः

सामासिकशब्दः	समासविग्रहः	समासनाम
प्रत्यहम्	अहनि अहनि	अव्ययीभावः
....	आत्मनि मग्नः, तम्	सप्तमीतत्पुरुषः
असन्तुष्टाः	न सन्तुष्टाः	....
....	....	....
....	....	....
....	....	....
....	....	....
....	....	....

धातुसाधित-विशेषणानि ।

धातुसाधितम्	पाणिनीयसंज्ञा	प्रत्ययः	उदाहरणम्	विशेषणरूपम्
कर्मणि भूतकालवाचकम्	क्त	त / इत	या + त	यात= यातः, याता, यातम्
			पत् + इत	पतित = पतितः, पतिता, पतितम्
कर्तरि भूतकालवाचकम्	क्तवतु	तवत् / इतवत्	मुच् +तवत्	मुक्तवत् = मुक्तवान्, मुक्तवती, मुक्तवत्
			पत् + इतवत्	पतितवत् = पतितवान्, पतितवती, पतितवत्
कर्तरि वर्तमानकालवाचकम्	शतृ/ शानच्	परस्मैपदम् - अत्	गम् (गच्छ) + अत्	गच्छत् = गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छत्
		आत्मनेपदम् (१,४.६,१०)- मान	वृत् (वर्त) + मान	वर्तमान = वर्तमानः, वर्तमाना, वर्तमानम्
		आत्मनेपदम् (शेषाः गणाः) -आन	दा + आन	ददान = ददानः, ददाना, ददानम्
कर्मणि वर्तमानकालवाचकम्	शानच्	य + मान	लभ् + य + मान	लभ्यमान= लभ्यमानः लभ्यमाना, लभ्यमानम्
कर्मणि विध्यर्थी	कृत्य	य	कृ - कर् + य	कार्य= कार्यः, कार्या, कार्यम्
		तव्य	कृ - कर् + तव्य	कर्तव्य-कर्तव्यः, कर्तव्या, कर्तव्यम्
		अनीय	कृ - कर् + अनीय	करणीय-करणीयः, करणीया, करणीयम्

अष्टादश (१८) पृष्ठक्रमाङ्के कथायां धातुसाधित-विशेषणानि अधोरेखितानि कुरुत ।

प्रथममण्डलम् ।

सङ्कलितभाषाभ्यासः -१

अभ्यासः–१

१. चित्रं दृष्ट्वा भावमुद्रानामानि लिखत ।

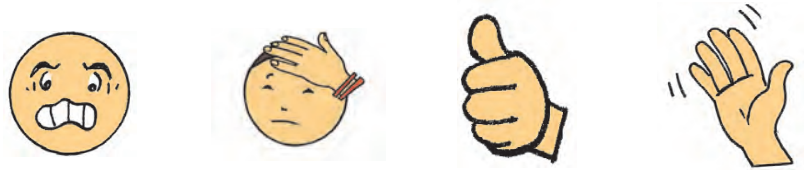

२. अङ्कैः / अक्षरैः योग्यम् उत्तरं लिखत ।

१) अष्टात्रिंशत् २) पञ्चाशत् ३) १९ ४) ८०

३. समयमेलनं कुरुत ।

१) पञ्चवादनम्	१) ८.४५
२) सपाद–दशवादनम्	२) ४.३०
३) पादोन–नववादनम्	३) ५.००
४) सार्ध–चतुर्वादनम्	४) १०.१५

४. व्यावहारिकशब्दस्तबकः ।

आहारः	वस्त्रालयः	आभूषणालयः
....	....	....
....	....	....

(मञ्जूषा– मथनी, मुक्ताहारः, चोलकः, ओदनम्, गणकः, स्वेदकम्, कङ्कणम्, अवलेहः)

५. वर्णानुक्रमेण शब्दान् योजयत ।

१) यानम्	४) लघुः
२) रेखा	५) समयः
३) अरण्यम्	६) शारदा

अभ्यासः–२

१. चित्रं दृष्ट्वा भावमुद्रानामानि लिखत ।

२. अङ्कैः / अक्षरैः योग्यम् उत्तरं लिखत ।

१) अष्टाविंशतिः २) सप्ततिः ३) ३९ ४) ९५

३. **समयमेलनं कुरुत ।**

१) सपाद-एकादशवादनम्	१) ५.४५
२) सार्धसप्तवादनम्	२) ८.००
३) अष्टवादनम्	३) ११.१५
४) पादोन-षड्वादनम्	४) ७.३०

४. **व्यावहारिकशब्दस्तबकः ।**

आभूषणालयः	रुग्णालयः	कोषागारः
....	....	....
....	....	....

(मञ्जूषा- पारपत्रम्, मेखला, धनादेशः, तापमापिनी, अङ्गुलीयकम्, उत्तरीयम्, नाणकम्, गुटिका)

५. **वर्णानुक्रमेण शब्दान् योजयत ।**

१) कादम्बरी २) दण्डी ३) औषधम् ४) उत्सवः ५) गणेशः ६) धीवरः

अभ्यासः-३

१. **चित्रं दृष्ट्वा भावमुद्रानामानि लिखत ।**

२. **अङ्कैः / अक्षरैः योग्यम् उत्तरं लिखत ।**

१) पञ्चविंशतिः २) षट्षष्टिः ३) ५४ ४) ७७

३. **समयमेलनं कुरुत ।**

१) सपादद्विवादनम्	१) ०१.००
२) सार्धद्वादशवादनम्	२) २.१५
३) एकवादनम्	३) २.४५
४) पादोन-त्रिवादनम्	४) १२.३०

४. **व्यावहारिकशब्दस्तबकः ।**

भाण्डागारः	कोषागारः	पर्यटनम्
....	....	....
....	....	....

(मञ्जूषा- धनाधिकारी, वेल्लनी, पर्यटकः, चूडामणिः, कटाहः, व्यवस्थापकः, प्रवेशपत्रम्, रुग्णः)

५. **वर्णानुक्रमेण शब्दान् योजयत ।**

१) हस्ती २) पयः ३) अक्षयः ४) भवानी ५) कनकम् ६) खद्योतः